

УДК81'373:398.9:130.123

ПЕРФОРМАТИВ, ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КУЛЬТУРНО МАРКОВАНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Литвиненко О. Ю.

*Кафедра социальных и гуманитарных наук НАПКС, г. Симферополь
E-mail: svetoniya@mail.ru*

У статті досліджується явище перформативності та функціонування перформативів в етикетних і антиетикетних формулах, які належать до «сильних» перформативних сполучень слів. Прагматична сутність перформативності фразеологічних одиниць полягає в зміні реальної дійсності. Мовні формули є сакральними й актуальні лише за умови вірування учасників спілкування в надприродні сили, звернення до яких при певному зусиллі волі достатньо для реалізації мовних дій.

Ключові слова: перформатив, перформативне сполучення слів (ПСС), перформативні етикетні формули (ПЕФ), перформативні антиетикетні формули (ПАФ), прокляття.

Постановка проблеми. Із моменту виникнення теорії мовленнєвих актів велику увагу привертала властивість дієслів, що позначають ту чи іншу мовленнєву дію. На позначення таких дієслів в науці використовується термін перформатив, а перформативні (за аналогією з імперативами) були названі висловлювання, у структурі яких наявні дієслова такого типу (див.: Остин 1986; Апресян 1986; Романов 1984; Сусов 1980; Падучева 1985 та ін.).

Перформатив входить до контексту життєвих подій, створюючи соціальну, комунікативну або міжособистісну ситуацію, яка призводить до певних наслідків (наприклад, оголошення війни, декларації, заповіту, клятви, присяги, вибачення, адміністративні та військові накази) [16, 372]. Властивістю перформативності наділені дієслова, що є самою дією: «Є в житті людини такі дії, які можливо здійснити тільки за допомоги мовлення, тобто, мовлення є єдиним інструментом для їх реалізації. Як виконати такі дії як «обіцяти», або «дякувати» чи «радити»? В усіх випадках потрібно вимовити: Обіцяю...; Дякую...; Раджу. Тут, ми бачимо, дія та мовлення виявляються рівними, тобто перед нами мовленнєва дія, або мовленнєвий акт» [15, 67].

Перформативне дієслово незалежно від дієслівного виду виражає цілісну дію, початок і кінець якої відомі мовцю. Це закрите теперішнє, дія починається та закінчується в теперішньому часі. Формально такі дієслова відносять до теперішнього актуального часу. Але при найближчому розгляді виявляється, «що у висловлюваннях такого типу (висловлювання з перформативними дієсловами) не позначається перебіг дії в момент мовлення: *попрошу*– це не дія прохання в процесі його протікання, а сам акт прохання, виконаний одним проголошенням слова» [3, 93]. Такі випадки не можна відносити до актуального теперішнього, що припускає перебіг дії в момент мовлення, а, на думку О. В. Бондарка, вони є особливим різновидом теперішнього неактуального.

Однією з властивостей перформативного речення є прагматична самоверифікація: таке речення істинне в кожному висловлюванні, через саме здійснення акту висловлювання. Як зазначає Є. В. Падучева, «вислів *Він шарлатан* може бути істинним або хибним (його можна підтвердити або спростувати); але речення *Я стверджую, що він шарлатан* тривіальним чином істинне в кожному своєму промовлянні» [9, 20].

Перформативні висловлювання реалізують канонічну перформативну формулу з займенником 'я' та перформативним дієсловом у формі теперішнього часу дійсного способу активного стану, після яких наявна пропозиційна частина, що вказує на бажаний, передбачуваний або існуючий стан справ. Перформативна частина висловлювання містить перформативне дієслово та займенник, що пов'язані з мовцем та адресатом [11, гл. 5]. Дж. Остін зазначав, для того, щоб дати визначення перформативності, не варто шукати будь-який граматичний чи лексичний критерій, який допоміг би встановити різницю між перформативними і всіма іншими висловлюваннями, хоча і виділяв низку характерних загальних ознак: окрема граматична форма для перформативного дієслова (перша особа однини, дійсного способу), неможливість розмежування за критерієм істинності – неістинності перформатива, а також такі ознаки як результативність, конвенційність, автореферентність, одномоментність [7, 125]. Підкреслюючи актуальність дослідження перформативних висловлювань, Є. В. Падучева зазначає: «Проблема перформативних речень – важлива проблема теорії референції, оскільки це тип речень з нестандартним співвідношенням між висловлюванням і дійсністю. Перформативні висловлювання справедливо названі автореферентними. Справді, вони позначають ту саму дію, яка відбувається при здійсненні висловлювання. У цьому сенсі перформативне вживання речення складає аналог автономному вживанню знака, тобто такому, при якому знак позначає сам себе» [8, 20].

Привертають увагу перформативні дієслова як одиниці мови, а саме: формули мовленнєвого етикету або прагматичні кліше, фразеологічні одиниці, приказки тощо. Подібні сполучення слів досліджували такі вчені, як М. І. Толстой, В. М. Мокієнко, М. Ф. Алефіренко, М. В. Жуйкова, Л. В. Савченко, Г. Т. Кузь та інші, але, на нашу думку, в україністиці сфера функціонування перформативів ще недостатньо вивчена, чим зумовлена **актуальність** нашої роботи. **Метою** дослідження є характеристика явища перформативності та функціонування перформативів в етикетних формулах із позитивною семантикою та стійких сполученнях слів із негативною семантикою, виражених у формі прокляття.

Міжособистісні відносини включені у сферу соціальної взаємодії, де діють норми етикетної поведінки, але соціальна взаємодія не покривається цілком етикетними нормами. Е. Берн стверджує, що існує і сфера неетикетної поведінки. Усю систему соціальної взаємодії можна представити як ту, що ґрунтується на протиставленні нормативної, етикетної поведінки як маркованої стосовно ненормативної і навпаки. Кожна з цих підсистем – етикетного спілкування або антиетикетної взаємодії – може розглядатися як ціннісна, тобто як система, знаки якої функціонують у процесі обміну, мають спільну зону значення і при цьому ранжовані за значимістю, тобто цінністю, яку вони становлять для її користувачів. Мовленнєвий етикет – це

система спеціально призначених формул ввічливості, що склалася в процесі історичного розвитку народу і відображає особливості мовної свідомості, основні риси ментальності [6, 15]. До мовленнєвого етикету належить велика кількість фразеологізмів, які знаходяться у сфері висловлювань-дій, тобто є перформативними. Прагматична сутність перформативності фразеологічних одиниць полягає в зміні реальної дійсності. Наприклад, мовні формули: *дай Бог здоров'я / щоб тебе хвороба попорізала* мають відповідники експліцитних перформативів: *я бажаю Вам доброго здоров'я / я бажаю Вам поганого самопочуття(хвороби)*, тобто слугують для створення позитивної або негативної атмосфери в спілкуванні, що відповідає основній вимозі перформативності. Привертає увагу той факт, що багато перформативних сполучень слів з негативною семантикою, далі перформативні антиетикетні формули, за морфологічним складом тотожні благопобажанням, тобто перформативним етикетним формулам, за комунікативним наміром є антонімічними висловлюванням благопобажання, у цьому ми можемо переконатися проаналізувавши лексичний склад перформативних антиетикетних формул і перформативних етикетних формул: «благо – зло», «спаси, збережи – убий, побий» і т. ін. Яскраво представляють таку опозицію перформативіантиетикетні формули та перформативні етикетні формули з компонентом-темпоронімом *година*: *дай Боже щасливу годину* [4, 368]; *дай Боже у добрий час почате а шче у л'іпшийкончите, дай Боже у добру годину шуб ху'доба здорова була; дай, Боже, що́ твоя воля, та коли б и годинка (що доші постіль йдуть)* [14, 66] / *щоб тебе не минула лиха година* [14, 193]; *щоб на тебе пришла чорна година* [14, 193]; *хай на вас лиха година! – .. ссяде (або: вдарить)* [14, 193]; *щоб тебе лиха година знала* [14, 193]; *побий (побила б) тебе лиха година! – .. та нещаслива* [14, 193]; *щоб тебе не минула лиха година* [14, 193]; *іди в лихий чьис та в куцу годину!.. зломану* [4, 230]; *куца би ти година була* [4, 331]; *іди в поганий чьис та в лиху годину*[4, 558].

Лінгвістичній науці відомий факт розподілу перформативів на «сильні» та «слабкі» на основі такого критерію, як наявність соціальних наслідків у результаті вимови перформатива. Слабкими називають перформативи, які пояснюють наміри мовця, описують спосіб подання інформації (*явизнаю, що невинний*). Сильними називають перформативи, вимова яких спричиняє соціальні, юридичні чи буденні наслідки (*зобов'язуюсь скасувати податки*) [1, 10]. У фразеології до «сильних» перформативних сполучень слів, на нашу думку, належать саме перформативні антиетикетні формули і перформативні етикетні формули. Перформативні етикетні формули служать способом демонстрації різного емоційного та раціонального ставлення мовця до висловлюваної думки. На їх позначення вчені використовують такі терміни: інтер'єктивні фразеологізми, інтер'єктивні формули, вигуківі емоційні ідіоми, вигуківі фразеологізми, модально-вигуківі фразеологізми, модальні фразеологізми тощо [10, 356-357]. Перформативні антиетикетні формули є магічними вербальними мікротекстами в системі духовної культури етносу. М. І. Толстой називає такі формули народною «напівфразеологією» [12, 25], М. В. Жуйкова – сакральними мікротекстами (сакральною фразеологією) [5, 166], М. Ф. Алефіренко – інтер'єктивні фразеологічні одиниці [2, 67 – 68]. тощо.

На сьогодні існує багато класифікацій перформативів і перформативних речень. Наприклад, за класифікацією Дж. Остіна перформативні антиетикетні формули і перформативні етикетні формули відносимо до висловлювання-реакції на поведінку інших людей: *Я вітаю, Я прошу вибачення, Я висловлюю співчуття і т.п.* (вибачення, привітання, похвала, співчуття, лайка, виклик на змагання або дуель); Ю. Габермас вважає такі висловлювання універсальними, які виражають і описують інституційно зумовлені дії мовця, закріплені в суспільстві нормами і правилами (*вітання, подяка, привітання, знайомство, одруження, хрещення, заручини, виправдання, суперечка, прокляття, вираз співчуття і т.д.*); за класифікацією Л. Турик, здійсненої на матеріалі української мови, перформативні етикетні формули належать до групи мовленнєвих ритуалів: *дякувати* (також у формі *вдячний*), *бажати успіху, вибачатися, перепрошувати, прощатися, вітати, поздоровляти, gratулювати, вінішувати, прощатися, співчувати*, а перформативні антиетикетні формули до групи схвалення та засудження: *благословляти* (на подвиг), *рекомендувати кого-небудь, затверджувати* (але не *потакати*), *хвалити* (але не *вихвалити, нахваляти, звеличувати, розхвалювати, славословити, хвалитися, хвастатися*), *приєднуватися до чогось, підтримувати, звинувачувати, засуджувати* (але не *критикувати, сварити, ляпати, ображати*), *ганити, картати, проклинати, винити* (кого за що, в чому), рідше *оскаржувати* [13, 321-324].

Висновки та перспектива. Необхідно зазначити, що більшість учених у своїх класифікаціях залишають поза увагою такі перформативні антиетикетні формули як прокльони. Наприклад, вони відсутні в класифікаціях перформативних дієслів Дж. Сьорля, Б. Фрейзера, Д. Вундерліх та ін.

Перформативні антиетикетні формули та перформативні етикетні формули є сакральними тому актуальні лише за умови віри учасників спілкування в надприродні сили, звернення до яких при певному зусиллі волі достатньо для реалізації мовних дій.

Велика кількість перформативних етикетних і антиетикетних формул, зафіксованих у ґрунтовних для української фразеології фольклорних і лексикографічних працях ХІХ – поч. ХХ ст., розмаїття образних контекстів досліджуваних формул свідчить про продуктивність уживання перформативних етикетних і антиетикетних формул. Отже, ці мовні формули відіграють важливу роль у процесі дослідження розвитку культури народу, бо виникають на основі образного уявлення дійсності, що відбиває духовний досвід мовного колективу, пов'язаний із його культурними традиціями.

Література

1. Азадова Н. А. Сопоставительное исследование перформативного глагола :на материале лезгинского, русского и английского языков : диссертация .. кандидата филологических наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Азадова Н. А.; Гос. образов. уч-е высш. проф. образов «Дагест. гос. пед.ун-т». – М., 2007. – 146 с.
2. Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вид-во при Харківському держ. ун-ті «Вища школа», 1987. – 136 с. – Бібліогр. : с. 125-134.
3. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола / А. В. Бондарко– М. : Просвещение, 1979. – 239 с.–ISBN 978-5-8265-0898-5

4. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910.
5. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: Моногр / М.В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту Лесі Українки, 2007. – 416 с.–ISBN 978-966-2710-34-2.
6. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект : автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Мельничук Оксана Михайлівна Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
7. Остин, Джон Лангшо. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. М., 1986. – С. 22–130.
8. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
9. Падучева Е. В. Семантические исследования : Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.–ISBN 5-88766-046-5
10. Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія / Л.В. Савченко. – Сімферополь: Доля, 2013. – 600 с.– ISBN 978-966-366-607-5
11. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика [Электронный ресурс]. : Режим доступа : <http://homepages.tversu.ru/~ips/Pragma.html>
12. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.–ISBN 5-85759-025-6
13. Турик Л. Перформативні лексеми сучасної української мови. – Вісник Львів. ун-ту. – Серія філол., 2004. – Вип. 34. – Ч II. – С. 319-325.
14. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] / М. Номис. – Передрук вид. 1864 р. – Саут-Бавнд-Брук, Нью Джерсі : Видавничий фонд Владики Метислава, Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі, 1985. – VII, 304, II-XVII с., дод. III-XVI с. – ISBN 0-914834-75-4
15. Формановская Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!» [Текст]. : речевой этикет в нашем общении / Н. И. Формановская. – 3-е изд. – Москва : Знание, 1989. – 160 с. ; 20 см. – ISBN 5-07-000085-3
16. Языкознание : Большой энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М. : 1998. – 685 с. – ISBN: ил.5-85270-307-9 (БРЭ)

Литвиненко Е. Ю. Перформатив, как средство создания культурно маркированных фразеологических единиц / Е. Ю. Литвиненко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Т. 26 (65), № 2. – С. 343–348.

В статье исследуется явление перформативности, а также функционирование перформативов в этикетных и антиэтикетных формулах, которые относятся к «сильным» перформативным сочетаниям слов. Прагматическая сущность перформативности фразеологических единиц заключается в изменении реальной действительности. Языковые формулы являются сакральными и актуальны только при условии веры участников акта коммуникации в сверхъестественные силы, обращения к которым при определенном усилии воли достаточно для реализации языковых действий.

Ключевые слова: перформатив, перформативное сочетание слов (ПСС), перформативные этикетные формулы (ПЭФ), перформативные антиэтикетные формулы (ПАФ), проклятия.

Litvinenko E. Performative as a mean of creating culturally marked phraseological units / E. Litvinenko // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 2. – P. 343–348.

This article examines the phenomenon of performativity, as well as the functioning of performatives in etiquette and anti-etiquette formulas that refer to a "strong" performative word combinations. The pragmatic nature of performativity of phraseological units is to change the reality. For example, the language formulas such as *God grant you good health!* / *God grant you a bad health* have the appropriate form of explicit performatives *I wish you good health* / *I wish you ill health (disease)* that are used to create a positive or negative atmosphere during intercourse, which corresponds to the main demand of performativity. The fact that much

of the performative word combinations with negative semantics are identical to well-wishes draws attention. We can prove this by analyzing the lexical composition and performative etiquette and anti-etiquette formulas: " *good – evil*, " " *save – kill, strike* " etc.

The action words have a feature of performativity. Such verbs, regardless of the type express integral action, beginning and end of which is known to the speaker. Formally, these verbs express the present actual time, but a closer look reveals that the statements of this type (with performative verbs) do not indicate the action at the time of the communicative act . Such cases cannot be attributed to the current date; they are a special variety of the irrelevance of time. Another feature of a performative sentence is self-verifiability, that is, a sentence is true in every utterance. For example, the expression *He is a charlatan* may be true or false (you can confirm or deny it), but the sentence *I claim that he is a charlatan* is true in its every utterance.

Language formulas are sacred and are relevant only when the participants of the communication act have faith in supernatural forces the appeal to which with a certain effort of will is sufficient for the implementation of linguistic actions. Such language formulas play an important role in the development of the research culture of the nation, as they are formed on the basis of image perception of reality that reflects the spiritual experience of the language community, associated with its cultural traditions.

Key words: performative, performative words combination (PWC), performative etiquette formula (PEF), performative anti- etiquette formula (PAEF), curse.

Поступила в редакцию 30.08.2013 г.